Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Kafkas University Journal of the Institute of Social Sciences
Bahar *Spring* 2019, Sayı *Number* 23, 137-151
DOI:10.9775/kausbed.2019.009

Gönderim Tarihi: 19.04.2019 **Kabul Tarihi: 11.05.2019**

HRİSTİYANLIK DİNİNİN DEVLET YÖNETİMİ ÜZERİNE ETKİLERİ

The Effects of Christianity on State Administration

Konur Alp DEMİR
Dr. Öğr. Üyesi,
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi,
konuralpdemir@yahoo.com.tr
ORCID ID: 0000-0003-1199-930X

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Hristiyanlık dininin tamamen öteki dünyaya odaklandığı söyleminin değişikliğe uğrayarak, ilerleyen zaman içerisinde, kilise-devlet ayrımının ortaya çıkmasının devlet yönetiminde nasıl bir sürece sebep olduğunun araştırılması ihtiyacı bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Hz. İsa'nın "Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin!" sözünden hareketle din ve devlet işlerinin birbirlerinden ayrıldığı sonucunun ve dinin baskın karakterinin devlet yönetiminin yanındaki duruşunun incelendiği bu çalışmada kurgusal bir analiz yapılarak Hristiyanlık dininin dünyevi hayat ve devlet yönetimine bakışı ve süreç içerisinde yaşanan değişim incelenecektir. Bu çalışmanın özünde 'Hristiyanlık dininin devlet yönetimi sistemine katkıları nelerdir?' sorusuna cevap aramak amacı yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Devlet Yönetimi, Hristiyanlık, Hz. İsa, Kilise, Papalık Kurumu*

Abstract

The need to investigate how the emergence of the distinction between church and state under the change of the discourse over time that the religion of Christianity is focused entirely on the hereafter is the starting point of this study. In this study, starting from the promise of the Prophet Jesus Christ "Give to Caesar what is Caesar's, and to God what is God's", the result of the separation of religion and state affairs, and the position of the dominant character of religion in a fictional analysis of Christianity's view of worldly life and state administration and the change in the process will be examined. The aim of this study is to find an answer to the question 'What are the contributions of the Christian religion to the state administration system?'.

Keywords: *State Administration, Christianity, The Prophet Jesus, Church, The Vatican Institution.*

1. GİRİŞ

Dünyanın en geniş ve yaygın dini olan Hristiyanlık hem inananları hem de inanmayanları etkileyen bir niteliğe sahiptir. Hristiyanlık devlet yönetimleri üzerinde etki bırakabilecek ve yeni oluşumlara kapı aralayabilecek bir dindir. Dünyanın en gelişmiş ülkelerinde kanun maddelerinin oluşumunda izler bırakan Hristiyanlık dini devlet yönetimi

açısından önemli bir unsur olarak varlık kazanmaktadır. Hristiyanlık zengin toplulukların baskın karakterini oluşturan ve toplumsal etkilerini sürekli bir biçimde arttıran bir dindir (Bahr, 2004: 3).

İki bin yıllık dönem içerisinde Hristiyanlık Avrupa'nın bilim, sanat, edebiyat, eğitim ve felsefe dünyasını etkilemiş ve son birkaç yüzyıl içerisinde Kuzey ve Güney Amerika'da da aynı etkileri bırakmıştır. Günümüzde Hristiyanlık dünyanın üçte birinin düşünce yapısını, hayata bakış açısını, evlilik ilişkilerini, etik ve ahlaki değerlerini, ebeveynlik alışkanlıklarını ve yaşam biçimlerini doğrudan etkilemektedir. Buna ek olarak Hristiyanlık insan doğasının fikirsel dünyasını, mutluluğunu, toplumsal yapısını, yaşam ölçütlerini, yaşamın anlamını ve iyi ve kötü arasındaki ayrımı şekillendirmeye devam etmektedir (Bahr, 2004: 3).

Hristiyanlık, ortaya çıktığı ilk dönemlerde, bu dünyayı yok saymış, ancak ilerleyen dönemlerde baskın bir karakter olarak varlık kazanmıştır. Bu çalışma kapsamında dünya işlerine müdahale edilmesinin Hristiyanlık dininin ana kurgusu içerisinde yer almadığı, Hz. İsa'dan sonra yeni bir kurgu kapsamında dinde bir evrimleşme yaşanması sonucunda değişikliklerin meydana geldiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla, bu çerçevede, cevaplanması gereken iki önemli soru ortaya çıkmıştır: İncil'de devlet yönetimine ilişkin hangi hükümlere yer verilmiştir? İncil sadece ahirete yönelik kutsal bir kitap mıdır? Bu çalışmada bu gibi sorulara cevap aranmış ve bulgular çalışmanın özüne işlenmiştir. Bu bağlamda Hz.İsa'nın "Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin!" (Matta, 22: 21) sözünün içeriğinin analiz edildiği bu çalışma toplamda dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Hristiyanlık dininin kavramsal incelemesi yapılacak, ikinci bölümde çalışmanın ruhunu oluşturan Hz. İsa'nın devlet yönetimine bakış açısı incelenecek, üçüncü bölümde Hristiyanlık dininin dünyevi amaçlar doğrultusunda nasıl kurumlaştığına yer verilecektir. Dördüncü ve son bölümde ise Tanrı hükümdarlığının dünya hayatında nasıl kurgulandığının ve Hz.İsa'nın öğretilerinin bu kurgu çerçevesinde nasıl dönüşüme uğradığının analizi yapılacaktır.

2. HRİSTİYANLIK DİNİ VE ÖTESİ

Hristiyanlık dininin incelenmesine başlamadan önce Hristiyanlıkta Tanrı kavramı üzerinde durmak gerekmektedir. Çünkü ilahi bir dinin Tanrı inancından veya bir yaratıcıdan yoksun bir biçimde varlık sahibi olması öngörülememektedir (Kar, 2014: 424). Örneğin, James Martineau din kavramını Tanrı inancı ile bütünleştirerek "daima yaşayan bir Tanrı'ya, bir ilâhî şuur ve iradenin kâinatı idare ettiğine ve insanlıkla mânevî râbıtaları

elinde tuttuğuna inanış" şeklinde tanımlamıştır (Tümer, 1994).

Tanrı nedir? Siz hiç Tanrı'yı tanımlama girişiminde bulundunuz mu? Böyle bir girişimde bulunmak, kabul edilmesi gerekir ki, kolay bir uğraş değildir. Örneğin, Tanrı'yı tanımlamak için hangi kelimeyi seçmek gerekirdi? Seven, affeden, yargılayan, kutsal, ebeveyn… Bu liste devam ettirilebilmekle birlikte Tanrı'yı tanımlayıcı bir kelime arayışından çok onu hissedebilmek daha gerçekçi sonuçların ortaya çıkarılabilmesi için önemlidir. Çünkü her insan Tanrı'yı kendi zihninde farklı bir konumda tutmaktadır. Bu sebepten dolayı Tanrı'yı yalın bir biçimde tanımlamak sonuç alınamayacak bir uğraşın ilk belirtisini oluşturmaktadır. Ancak nihai sonuca ulaşmak gerekirse Tanrı Tanrı'dır. Çünkü insan ile Tanrı arasında aşılamaz büyüklükte anlayış farklılığı bulunmaktadır. Hangi insan Tanrı'yı gerçek anlamda tanımlayabilmekte ve Tanrı'nın düşünce yapısını analiz edebilmektedir? İnsan Tanrı hakkındaki her gerçeğe ulaşma noktasında sınırlı bir canlı türüdür. Tanrı insanın düşünce ufkunun ve anlayış yeteneğinin çok ötesinde konumlanmıştır. Hristiyanlık inancına göre Tanrı kendisinin bilinmesini ve tanınmasını istemiştir. Tanrı insanın kendisini kısıtlı bir biçimde, ancak tamamen değil, tanıyabilmesi için gerekli ortamı yaratmıştır. Tanrı'yı tanımlayabilmek için Eski Ahit'e göz atmak gerekmektedir. Buna göre Tanrı yaratıcıdır, kutsaldır, hükümdar ve yargıçtır, sevecen bir efendi ve ebeveyndir (Lopez vd., 2010: 22-24).

Hristiyanlık bir din veya inanç sistemi olmaktan daha çok anlam taşımaktadır. Hristiyanlık ortaya çıktığı dönemden itibaren bir kültür, bir fikir dünyası, bir yaşam biçimi ve nesilden nesile aktarılan yapay bir olgu veya uygulamaya yönelik eylemsel hareketlilik üretmiştir. Hristiyanlık inanç sisteminin uygulamaya geçirilebileceği kurgusal ve kültürel bir zemin yaratmıştır. Bu bağlamda inanç toplumsal hayata yön veren bir nitelik kazanmıştır (Stefon, 2012: 1). Bunun için de modern dünyaya bir anlam verebilmek amacıyla Hristiyanlık inancına başvuru yapmak gerekmektedir (McGrath, 2015: xii).

Hristiyanlık, Musevilik dininin içinde yeni bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Yahudilerin uzun süre sayılabilecek bir zaman dilimi içerisinde kültürel ve siyasi olarak yabancı güçler tarafından baskı altına alınmaya çalışıldığı bir ortamda, kendi dinlerini temel çıkış noktası olarak kabul etmesi ile yeni bir inanç sisteminin varlığı için gerekli zemin yaratılmış olmaktaydı (Stefon, 2012: 15).

Böyle bir zemin üzerinde yükselen Hristiyanlık, öğretilerini kendi içinde saklayan ve desteksiz düşünceler ile yoğrulmuş bir din değil, aksine

yaşam, ölüm ve yeniden diriliş hakkında sorulan sorulara sürdürülebilir cevaplar verebilen bir dindir (McGrath, 2015: 3). Bununla birlikte Hristiyanlık, Museviliğe karşı reformist bir hareket olarak ortaya çıkması ile devrimci bir kimliğe de sahiptir (McGrath, 2015: 3).

Devrimci kimlik kapsamında "Tanrı'nın krallığı" veya "Cennet'in krallığı" temalarını vaazlarının odak noktasına yerleştiren Hz. İsa, Tanrı'nın yeryüzündeki manevi temsilciliği görevini üstlenmiştir. Tanrı'nın krallığı teması siyasi bir hükümdarlık değil, öteki dünyadaki sonsuz yaşamın temel karakteristik tanımlamasını içermekteydi. Bu tanımlama çerçevesinde Tanrı'nın kurallarının kabul edilmesi insan yaşamının belirli kalıplar ile şekillendirilmesi sonucunu ortaya çıkartmaktaydı (McGrath, 2015: 15). Çünkü Hristiyanlıkta sosyal bir düzenin temel yapı taşlarını bulmak mümkündür. Kutsal bir ayin ile yoğrulmuş ufuk açıcı zihinsel bir yaşamın gerçekliğe dönüşmüş hali olan Hristiyanlık insanlara kabir hayatının ötesinde sonsuz umutlarla dolu özendirici bir yaşamın sözünü vermektedir (Frankiel, 2011: 16). Böyle bir sözün alt benliğinde dünya hayatının ezici duygularla örülmüş baskıcı kimliğine karşı bir tepki yer almaktaydı. Çünkü Hristiyanlık dinine iman eden ilk insanlar genel olarak toplum içerisinde aşağılanan ve maddi gücü yerinde olmayan insanlardı. Hristiyanlığın ezilmişleri yüceltici emirleri ve sonsuz bir âlemin cennetinde kendilerine yer verileceği müjdesi ilk inananların toplum içerisinde yok sayılmış insanlar arasından çıkmasına sebep olmuştur (McNeill, 2013: 225-226). İlerleyen zaman içerisinde Hristiyanlık 6. Yüzyıl'da dönemin Avrupalı kral ve aristokratları tarafından benimsenmesi ile yerel seviyede önemli bir dönüşüm yaşanmaya başlamıştır. Yerel dil, kültür, semboller ve sosyal yaşantılar Hristiyanlığın öğretileri doğrultusunda değişmiştir (Cushing, 2005: 8).

3. HZ. İSA'NIN DEVLET YÖNETİMİNE BAKIŞI

Hz. İsa (Mesih İsa) Yahudiye Bölgesi'nde yer alan Beytlehem kentinde dünyaya gelmiştir. Hz. İsa'nın doğumunun ardından doğulu kâhinler Kudüs'e gelerek (Matta, 2: 1) Kudüs halkına şu soruyu sormuşlardır: "Yahudilerin kralı olarak dünyaya gelen çocuk nerede? O'nun doğduğunu gösteren yıldızı gördük, O'na secde etmeye geldik." (Matta, 2: 2). Bu sözlere göre Yahudilerin kendilerine yöneticilik yapacak bir lider beklemekte oldukları anlaşılmaktadır.

Hz. İsa'nın dünyaya geliş sebebi Tanrı'nın krallığını tüm insan âlemine duyurmak olduğu için her bir sözü Tanrı buyruğu olarak kabul görmektedir. Hz. İsa'nın temel amacı öteki dünyanın ve aynı zamanda

manevi olarak bu dünyanın krallığının mesih olarak kendisine ait olduğunu vurgulamaktır. Hz. İsa'nın hükümdarlığı ise çağlar boyunca devam edecektir. Bu amaca ulaşabilmek için şeytanı toplumdan uzaklaştırmayı, hastaları iyileştirmeyi ve dertlere çare olmayı kendisine ilke olarak benimsemiştir (Ekane, 2011: 25).

Bir insanın insani özelliklerinin yanı sıra Hristiyanlık inancına göre Tanrı'nın oğlu olması (Yuhanna, 10: 36; Luka, 1: 32-35; Matta, 3: 17; Harman, 2000) sebebi ile yargılama yetkisinin kendisine verilmesi gibi Tanrısal niteliklerle donatılması (Yuhanna, 5: 22) cazip bir durumu ortaya çıkartmaktadır. Bu sebepten dolayı Hz. İsa'nın üstün yetenekli bir insan olarak görülmesi yerine Tanrısal güçlere sahip insanüstü bir varlık olarak görülmeye başlanması son derece normal bir durumu yansıtmaktadır. Çünkü "İsa Tanrı'nın Yetkisine Sahiptir" başlığı ile başlayan kutsal anlatıda şu ifadeler yer almaktadır: "Semavi Baba nasıl ölüleri diriltip hayat veriyorsa, semavî Oğul da dilediğine hayat verir." Böylece Hz. İsa'ya karşı bu gibi bir davranış eğiliminin sergilendiği görülmektedir (Yuhanna, 5: 19-21-23). Böyle bir izlenimi aşağıdaki ayetlerden de çıkarmak mümkündür:

> *"İsa onlara yaklaşıp şöyle dedi: "Semada ve yeryüzünde bütün yetki bana verildi. Gidin, bütün halkları şakirtlerim yapın. Onları semavî Baba, semavî Oğul ve Mukaddes Ruh'un adıyla vaftiz edin. Size emrettiğim her şeye itaat etmeyi onlara öğretin. Bakın, ben dünyanın sonuna kadar hep sizinle olacağım." (Matta, 28: 18-19-20).*

> *"Semavî Baba, bana iman edenlerin hepsi bir olsun. Senin bende olduğun ve benim sende olduğum gibi, onlar da bizde olsunlar. Böylece dünya beni senin gönderdiğine iman etsin." (Yuhanna, 17: 21). Senin bende olduğun gibi ben de onlarda olacağım. …" (Yuhanna, 17: 23).*

Hristiyanların Mesih kavramını yorumlayış biçimlerine göre Hz. İsa bir hükümdar (lord) olarak varlık kazanmaktadır. Yeni Ahit'teki yorumlayış biçimine göre ise hükümdar kavramı iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Birincisi, hükümdar kavramı Hz. İsa'ya karşı bir saygı ifadesi olarak kullanılmaktadır. İkincisi ise yetkilerini Tanrı'dan almış bir hükümdara vurgu yapmaktadır. İlk dönem Hristiyanları hükümdar kavramını ikinci anlamda kullanmışlar ve inançlarının temel ilkesi haline getirmişlerdir (Burkett, 2002: 67).

Yahudiler ise Hz. İsa'yı geleceğe yönelik kehanetlerinden ve hastaları iyileştirme gücünden dolayı kutsal bir kişilik olarak kabul etmekteydiler. Hz. İsa kendisine ilhan edilen yetenekleri öğrenme imkânı

olmadan bir başka insana başka insanları eğitme yetkisini vermiştir. Hz. İsa bu yetkisini Tanrı'nın kendisinden almış olduğu için beklenen Mesih'in kendisi olduğu inancı kuvvetlenmiştir (Goodman, 2000: 15-16).

Hz. İsa, Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında bulunan Yahudiye eyaletinde siyasal bir kişilik olarak görülmesine rağmen, kendisine inananlar tarafından yalnızca ruhani bir lider olarak kabul edilmekteydi. Hz. İsa'nın siyasal bir kimlik taşıdığını düşünen kesimler kendisini tehlikeli biri olarak anlamlandırmaktaydılar. Ancak Hz. İsa'nın çarmıha gerilerek öldürülmesi ve gömüldükten sonra da mezarının içinin boş bulunması kendisine ruhani bir anlam yükleyen kesimlerin iyi insanların ölümle yok olamayacağı inancını kuvvetlendirmiştir. Böylece Hz. İsa'nın Tanrı ile ilişkisinin bütünleşme yolu ile devam ettiği inancı yaygınlaşmıştır (Ağaoğulları ve Köker, 2011: 101).

Hz. İsa'nın tüm insanoğlunun kurtuluşa giden yoldaki rehberi olduğu inancı Hristiyanlık dininin dünya üzerindeki otoritesi haline gelen Kilise'nin temel öğretileri ile çelişmekteydi. Çünkü Hz. İsa'nın öğütlerinin ve insanlara gösterdiği hedeflerinin tamamında ahiret yurdu yer almaktaydı (Ağaoğulları ve Köker, 2011: 114). Bu bağlamda Hz. İsa, "Fakat ben size şunu diyorum, size kötülük yapana karşılık vermeyin. Sağ yanağına vurana öteki yanağını da uzat. Senden davacı olup gömleğini almak isteyene abanı da ver. Seni bin adım yürümeye zorlayanla iki bin adım yürü. Senden dileyene ver. Ödünç isteyenden yüz çevirme." (Matta, 5: 39-42) diyerek bu dünyaya değer vermeyen yöndeki bakış açısını ve insanlara karşı merhametli yaklaşımını yansıtmaktadır. Dolayısıyla İncil'in bu hükümleri Hz. İsa'nın bu dünyaya önem vermemesi ve öğretilerinin kin ve nefretten uzak olması şeklinde yorumlanabilmektedir.

Hz.İsa ahiret işlerini dünya işlerinin önünde tutmakta ve insanın kurtuluşunun süreli dünya hayatından değil, ahiret hayatından geçtiğini vurgulamaktadır (Çetin, 2012: 100). Bu çıkarıma Hz. İsa'nın şu sözlerinden ulaşmak mümkündür: "Kendinize dünyevî servet biriktirmeyin. Çünkü güve ve pas onu yiyip bitirir. Ya da hırsızlar girip onu çalar. Bunun yerine, kendinize semavî servet biriktirin. Semada ne güve ne de pas ona zarar verir. Hırsızlar da içeri girip onu çalamazlar. Servetiniz neredeyse kalbiniz de oradadır." (Matta, 6: 19-20-21). Bu sebepten dolayı Romalı Vali Pilatus'a kendi hükümdarlığının bu dünyada olmadığını söylemiştir. Vali Pilatus, Hz.İsa'ya "Sen Yahudilerin Kralı mısın?" diye sorduğunda Hz.İsa cevap olarak "Benim hükümranlığım dünyevî bir hükümranlık değildir. Hükümranlığım dünyevî olsaydı, şakirtlerim Yahudi önderlerin eline geçmeyeyim diye mücadele ederlerdi. Benim hükümranlığım dünyaya ait

değildir.” demiştir. Vali Pilatus’un “Demek bir kralsın, öyle mi?” sorusuna karşılık “Kral olduğumu söyleyen sensin. Ben insanlara hakikati bildirmek için doğdum ve dünyaya geldim. Hakikatten yana olan herkes sesime kulak verir.” cevabını vermiştir (Yuhanna, 18: 33-36-37). Dolayısıyla bu anlatımdan Hz.İsa’nın devlet yönetimine bakışının müdahaleci bir yaklaşım içermediği, aksine devlet yöneticisinin devleti yönetmesi, din adamının da insanların ahiretlerini kurtarması gerekliliği üzerine şekillendiği yorumuna ulaşılabilmektedir. Bu çerçeve içerisinde düşünüldüğü takdirde Hz. İsa’nın dünya otoritesi ile ahiret otoritesini birbirinden ayırdığı görülmektedir.

Hz.İsa’nın hem dünyada hem de ahirette sonsuz hüküm süreceği kendisinin kral olarak ilan edilmesinden anlaşılabilmektedir. Bu bağlamda Hz.İsa, Luka’da “O büyük olacak. O'na yüceler yücesi Allah'ın semavî Oğlu denecek; Rab Allah O'nu atası Davud gibi kral yapacak. O, Yakub'un halkı İsrailoğullarına ebediyen hükmedecek, hükümranlığı hiçbir zaman sona ermeyecek.” denilerek Allah’ın övgüsü ile iki dünyada da yüceltilmiştir (Luka, 1: 32-33).

Hz. İsa devlet yönetimine mutlak bir biçimde itaat edilmesi gerekliliğini vurgulamıştır. Luka’da “Eğer biri yanağınıza vurursa, öbür yanağınızı da çevirin. Eğer biri abanızı alırsa, gömleğinizi de verin. Sizden bir şey isteyenlere verin. Biri size ait bir şeyi almışsa geri istemeyin. Başkalarının size nasıl davranmasını istiyorsanız, siz de onlara öyle davranın.” sözleri yer almaktadır (Luka, 6: 29-30-31). Hz. İsa’nın bu sözleri ahiret hayatını kazabilmek için dünyada iyi bir insan olmak, düşmanlık beslememek ve etrafına mutluluk dağıtmak yönünde de yorumlanabilmekle birlikte, gerçekte Sezar’ın hakkının Sezar’a teslim edilmesi gerekliliğini vurgulayan bir kurtarıcının bu sözleri yalnızca iyi bir insan olabilmek için söylediğini düşünmek resmin bütününü görmeyi zorlaştırmaktadır.

Matta İncil’ine göre Hz.İsa’nın devlet yönetimine veya devletin yönetim politikalarına karşı bakış açısı sistemin dışında durmak olmuştur. Siyasal alanın içerisinde yer almamak ve hükümdarların kararlarına müdahale etmemek Hz.İsa’nın temel öğretileri arasında yer almamaktaydı (Uygun, 2017: 154).

Bu noktaya kadar anlatılanlardan Hz.İsa’nın dünya işlerine hiç karışmaması veya dünya işlerini terk etmesi gibi bir sonuç çıkarılmaması gerekmektedir. Hz.İsa kendisine inananları ahiret yurduna hazırlamaya çalıştığı gibi dünya işlerini de devlet yöneticilerine bırakmıştır. Ahiret ve dünya arasında bir tercih yapan Hz.İsa kendisinin yolundan gidenlere ahiretin büyüklüğünü ve sonsuzluğunu anlatarak dünyadan yalnızca dünyalık

işleri için faydalanmalarını öğütlemiştir (Uygun, 2017: 155). Hz.İsa'nın bu noktadaki temel düşüncesi ve kendisine inananlara öğütleri, büyük bir olasılıkla, hayatta kalabilmek için dünya işleri ile sonsuz yaşamı kazanabilmek için ise ahiret işleri ile ilgilenmeleri yönündeydi.

Hz.İsa inananlara kendi görevini anlatırken sonsuz ahiret hayatından söz etmektedir. Bir diğer ifadeyle Hz.İsa'nın sözleri sürekli bir biçimde ahiret yurduna işaret etmektedir. Ancak bu dünyada ezilenlerin nasıl kurtarılacağı konusunda hiçbir yol göstermemektedir. Dolayısıyla Hz.İsa sadece ezilenlerin haklarının ahiret yurdunda kendilerine verileceğini vurgulamaktadır (Luka, 4: 18-19; Şenel, 1995: 233):

> *"Rab'bin Ruhu üzerimdedir. Rab beni fakirlere kurtuluş müjdesini vermek için seçti; esirlere serbest bırakılacaklarını, körlerin göreceklerini bildirmek için, ezilenlerin kurtuluşa kavuşacağını, (Luka, 4: 18) ve Rab'bin lütfunu göstereceği zamanın geleceğini ilân etmek için gönderdi." (Luka, 4: 19).*

Bu dünyada ezilenlerin kurtuluş yolu olarak sürekli bir biçimde ahiret yurdunu göstermesi Hz. İsa'nın dünya işleri ile ilgilenmediğinin bir kanıtı niteliğindedir. Dolayısıyla Hristiyanlığın ilk çıkış yıllarında ve bu dinin peygamberi olan Hz. İsa'nın düşüncelerinde dünya kavramı sadece ahirete ulaşabilmek için sıkıntılı bir yoldur. Bu yoldan ilerlerken karşılaşılacak her türlü sıkıntı ile mücadele etmek için yalnızca dünyada hayatta kalabilmek ölçüsünde eylemde bulunulmalıdır (Uygun, 2017: 155; Çetin, 2012: 96). Böyle bir sonuca varmak için aşağıdaki alıntı kaynak olarak gösterilebilmektedir.

> *"Göze göz, dişe diş emrini duydunuz. Fakat ben size şunu diyorum, size kötülük yapana karşılık vermeyin. Sağ yanağına vurana öteki yanağını da uzat. Senden davacı olup gömleğini almak isteyene abanı da ver. Seni bin adım yürümeye zorlayanla iki bin adım yürü. Senden dileyene ver. Ödünç isteyenden yüz çevirme." (Matta, 5: 38-42).*

4. KİLİSE VE PAPALIK KURUMU

Orta Çağ insanların devlet yönetimine karşı bakış açısının değiştiği bir dönemi yansıtmaktadır. Bu Çağ'da ortaya çıkan Hristiyanlık din ile devlet yönetimini birbirinden ayırmıştır. Buna göre insanların vicdanlarında yaşayan din duygusu siyasal otoriteden ayrılmak zorundadır. Çünkü Hristiyanlığın kurguladığı yeni felsefede insan kişilik olarak değerli bir canlı olarak görülmektedir. Dolayısıyla insanın vicdanı da özgür olmalı ve din

duygusu bu özgür ortamda yeşermelidir. Bu bağlamda, Hristiyanlığa göre, devletin insan vicdanına müdahale etmesi kabul gören bir davranışı sergilememektedir. Bu davranış, aynı zamanda, insanı devlet karşısında hiçlikten varlığa çıkaran bir öğretiyi de yansıtmaktadır (Kapani, 1993: 22).

Roma Devleti'nin ekonomik açıdan yıpranması sonucunda kentlerde Hristiyanlık dinine yoğun bir ilgi başlamıştır. Daha önceden de sözü edildiği üzere Hristiyanlığın yoksun ve çaresizlere bir umut kapısı aralaması güçten düşen bir devletin gölgesi yerine gelecekte sonsuz ve mutlu bir hayatın sözünü veren bir dinin öğretilerine sarılmak insanlar açısından daha cazip bir hale gelmiştir. İmparator Constantinus'un 4. Yüzyıl'ın başlarında Hristiyanlığı benimsemesi ve ardından I. Theodosius'un Hrsitiyanlığı devletin resmi dini olarak ilan etmesi Hristiyanlığı kurumsallaştırmıştır. Bir kurum haline gelen Hristiyanlığın yönetimi için Papa adı ile bir din görevlisi atanmıştır. Bundan sonra devlet ile Papalık (Kilise) arasında başlayacak yetki mücadelesinin de ilk adımları atılmış olmaktaydı (Sander, 2011: 46-47; Ağaoğulları ve Köker, 2011: 96-97).

İlk ortaya çıktığı zamanlar Hristiyanlık dininin öğretileri siyasal amaç değil, tamamen ahiret hayatı üzerine kurgulanmıştı. Ancak ilerleyen zaman içerisinde devletin resmi dini olması ve kurumsal bir kimlik kazanması ile birlikte siyasal bir görev üstlenmiş ve devlet yönetimine müdahale edebilecek güce erişmiştir (Ağaoğulları ve Köker, 2011: 96-97). Gerçekte Hristiyanlık ilk dönemlerinde algılandığı gibi katı kurallardan oluşan baskıcı ve istila edici bir öğretiye sahip olmamıştır. Bunun yerine yaşantılara karşı daha yapıcı bir yaklaşım sergilemiştir. Ancak Hristiyanlığa yönelik geliştirilen önyargı yüzünden Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan inananlara yönelik bir mücadele başlatılmıştır. Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığa karşı bakış açısının olumsuz olması, bu dinin devrimci bir nitelik taşıdığı ve ileri bir zaman diliminde halkı isyana teşvik edeceği yönünde şekillenmesinden dolayı inananlara karşı sert bir mücadele içerisine girilmiştir. Ancak bu mücadele Hristiyanlığın insanlara karşı merhametli yaklaşımı ve devlet yönetiminde "yöneticiye mutlak itaat" anlayışının benimsenmesini öğütlemesinden dolayı önemini yitirmiştir (Arıboğan, 2007: 52).

Hz. İsa'nın bir gün tekrardan dünyaya geri geleceğine inanan ve bu şekilde dünyanın düzenini yeniden kurgulayacağını düşünen ilk Hristiyanların umudu beklenenin gelmemesi üzerine zaman içerisinde azalmış, ancak örgütlenme ihtiyacı devam etmiştir. Bunun üzerine Hristiyanlar kendi örgütlenmelerini tamamlayabilmek için Kilise'yi kurmuşlardır (Akalın, 2015: 373).

Hristiyanlık zaman içerisinde kurumsallaştıkça kendi iç örgütlenmesini tamamlamış ve hiyerarşik kurumsal bir kimliğe kavuşmuştur. Buna göre en alt tabakada hizmetli veya yardımcı sınıf olan "Diakonos", orta sınıfın bir altında konumlanan ve "Hiereos" adı verilen rahip sınıfı, orta sınıf olarak "Episkopos" adı verilen gözetmeneler ve üst sınıfta ise patrikler olarak anılan "Patriarkhes" yer almaktaydı (Diakonoff, 2004: 119).

Katolik Kilisesi yönetiminin en üstünde Hz.İsa'nın temsilciliğini yapan ve Papa adı verilen bir din görevlisi yer almaktadır (Güngör, 2009: 10). Hz.İsa'nın temsilciliği görevinin bir din kurumu özelinde üstlenilmesi ve aynı zamanda bu kurumun dünya işleri ile yakından ilgili olması Hz.İsa'nın ahirete yönelik hükümdarlık tezi ile çatışma içerisindedir.

Çünkü Hz.İsa bu dünyanın değil, ahiret hayatının sonsuzluğuna vurgu yapmış ve "Benim hükümranlığım dünyaya ait değildir." demiştir (Yuhanna, 18: 36). Hz. İsa bu sözü ile dünya iktidarına veya siyasi otoriteye itaat edilmesi gerekliliğini vurgulamıştır.

Kilise ile Roma İmparatorluğu'nun bütünleşmesi Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesine sebep olmuştur. Ancak Roma İmparatorluğu, Hristiyanlığı benimseyen Konstantin özelinde Hristiyanlaştığı için imparatorun din anlayışı çerçevesinde din ile devlet bütünleşmiştir (Akalın, 2015: 326-327). Bu noktada kısa bir tespit yapmak gerekirse, ileri bir zaman diliminde, Roma İmparatorluğu'nun çözülmeye başladığı bir dönemde Hristiyanlık, İmparatorluğu bir bütün halinde tutabilecek birleştirici bir güç olarak algılanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla bir zamanlar toplumun alt tabakalarında yer alan Hristiyanlar, dinin birleştici gücünden faydalanılmak istendiği durumda değerli hale gelmişlerdir. Bu aşamadan sonra Hristiyanlık İ.S. 378 yılında devletin resmi dini haline gelmiştir (Şenel, 1995: 218).

Hristiyanlığın devletin resmi dini olarak kabul edilmesinin ardından devlet yönetiminde din ağırlıklı bir hale gelmiştir. Bu durum da Kilise'nin varlığını ve devlet yönetimindeki ağırlığı hem meşrulaştırmış hem de kolaylaştırmıştır. Bu dönemin başlangıcı ve devam eden süreci boyunca siyasal düşünce Hristiyanlığın öğretileri doğrultusunda evrimleşmiştir (Arıboğan, 2007: 64). Bu evrimleşme dinin siyasal bir kimlik kazanması ile yeni bir döneme girmiştir. Skolastik felsefenin en önemli temsilcilerinden ve Aristoteles'in en yetenekli yorumcularından biri olan Aquinolu Thomas (1225-1274) 13. Yüzyıl'da dönemin en iyi siyaset teorisini ortaya atmıştır. Thomas'ın ana kurgusu toplumu Hristiyanlığın temel öğretileri ile şekillendirmek üzerine yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda toplum

Hristiyanlaşırken, bu dinin öğretilerinin hayatın normal akışında canlanması gerektiğini savunmuştur. Thomas fikirlerini bu ideal çerçevesinde şekillendirirken devlet yönetiminin temel görevinin Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olması ve Tanrı'nın emirlerini halka uygulaması olduğunu öne sürmüştür. Bir diğer ifadeyle Thomas'ın düşüncesine göre devlet yalnızca Tanrısal bir devletin varlığını yeryüzüne hâkim kılmak için görev yapmalıdır. Bu düşünce çerçevesinde Kilise devletin üzerinde konumlanmıştır. Çünkü devlet insanların, Kilise ise Tanrı'nın ürünü olan bir yapılanmadır. Devlet yöneticisi dünyevi işleri yerine getirirken ve toplumsal düzeni sağlarken, bu görevlerini "Tanrı'nın hizmetkarı" sıfatı ile sürdürmektedir. Dolayısıyla insanlar için Tanrı'ya hizmet etmek dünyevi işleri yerine getirmekten daha önemlidir (Arıboğan, 2007: 76-77).

Kilise, Orta Çağ Dünyası'nda Hristiyanlık öğretilerini kurumsallaştıran bir görev üstlenmiştir. Kilise, Hristiyanlığı siyasal, kültürel ve eğitsel anlamda sosyal yaşamın içine yerleştiren ve dünya işleri ile din işlerini içselleştiren bir politika izlemiştir. Kilise'nin siyasallaşması Roma Devleti'nin ortadan kalkması ile zirveye çıkmıştır. Avrupa'da Roma İmparatorluğu'nun çöküntüsünden kalan boşluğu Kilise doldurmuştur. Bu açıdan değerlendirilecek olunursa Kilise Avrupa'yı bütün halinde tutan bir değerler kümesini oluşturmuştur (Akalın, 2015: 373). Kilise bu değerler kümesinin kesişim noktasına "her türlü iktidar Tanrı'dan gelir" felsefesini yerleştirmiştir (Uygun, 2017: 154).

Roma Kilisesi Hristiyanlığın yönetimi açısından diğer kiliselerden üstün durumdadır. Bu sebepten dolayı Roma Piskoposu "Papa" unvanı ile Hristiyanların kutsal saydıkları bir konumda durmaktadır. Bunun sebebi Hz. İsa'nın Matta İncili'nin 16. Ayeti'ndeki şu sözleri ile açıklanabilmektedir: "…sen Petrus'sun ve ben kilisemi bu kayanın üzerine kuracağım. Ölüler diyarının kapıları ona karşı direnemeyecek. Göklerin Egemenliği'nin anahtarlarını sana vereceğim. Yeryüzünde bağlayacağın her şey göklerde de bağlanmış olacak; yeryüzünde çözeceğin her şey göklerde de çözülmüş olacak." (Ağaoğulları ve Köker, 2011: 112-113; Matta, 16: 18-19).

Papa tek başına bir din yöneticisi olmakla birlikte, papalık kurumsallaşmış bir yöneticiliğin mevcut durumunu ifade etmektedir. Papa, Hz.İsa'nın kendi yerine temsilci olarak bıraktığı havari Petrus'un unvanıdır (Güngör, 2009: 11). Geçmişini Hz. İsa'ya ve onun temsilcisi Petrus'a dayandıran papalık, Orta Çağ'da Kilise'yi özerk bir yapılanma içerisinde imparatorlara karşı mücadele edebilecek bir konuma yükseltmiştir. Batı devletlerinin siyasetlerinin belirlenmesinde papalık kurumunun önemli bir etkisinin bulunduğunu ifade etmek gerekmektedir (Güngör, 2009: 14).

Kilise, Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından imparator (devlet yöneticisi) olan veya imparator olma iddası içerisine giren krallarla mücadeleye başlamıştır. Kilise'nin devlet yönetimine ve dünyevi işlere bu şekilde dâhil olma isteği Hristiyanlığın devlet işlerine karışmama felsefesi ile çelişmiştir. Hristiyanlık siyasal alanda varlık gösteren bir inanç birliği değil, aksine insanları ahiret yurduna yönlendiren bir din olarak ortaya çıkmıştır (Uygun, 2017: 154). Kilise'nin dünya işlerine müdahil olması, gerçekte, kendiliğinden ortaya çıkan zorunlu bir durumun somut gerçekliğidir. Çünkü Roma İmparatorluğu dağıldıktan sonra Orta Çağ dünyasına hükmedecek, Avrupa'yı toparlayacak ve kutsal bir dava etrafında birleştirebilecek bir güç bulunmamaktaydı. Daha açık bir ifadeyle Orta Çağ Avrupası'nda Roma İmparatorluğunun yerini doldurabilecek bir aktör varlık gösterememiştir. Kilise bu boşluktan faydalanarak ve oluşan çöküntü durumundan tek başına hayatta kalma başarısını göstererek kurumsal kimliği ile otorite boşluğunu doldurmuştur. Çünkü biraz da tarihsel olayların akışı Kilise'yi Orta Çağ'da tek başına örgütlü bir kurum olarak varlık göstermesine sebep olmuştur. Dolayısıyla Hz.İsa'nın öğretilerinin devamlılığını sağlayan bir kurum (Kilise) zorunlu sebeplerden dolayı dünya işlerine müdahil olmuştur. Bu tablo sonucunda Roma İmparatoru'nun yerini "Papa" ve eyalet valilerinin yerlerini ise "Piskoposlar" doldurmuştur (Şenel, 1995: 219).

5. SİYASAL İKTİDARDAN TANRI İKTİDARINA: TANRI HÜKÜMDARLIĞI

Aziz Pavlus (M.S. 5 – M.S. 67) Hz.İsa'dan sonra kutsal taşıyıcılık görevini teslim alan ve Hz.İsa'nın öğretilerini yayarak Haristiyanlığı kurumsallaştıran bir isim olması sebebi ile Hristiyanlık için önemli konumda durmaktadır. Aziz Pavlus'a göre dünyevi tüm iktidarların temel kaynağı Tanrı'nın kendisidir. Zaten iktidar olgusu Tanrısal bir gücü içerisinde taşımaktadır. İnsanı, evreni, toplumu, bilinen ve bilinmeyen her varlığı, canlıyı veya eşyayı yaratan Tanrı olduğuna göre, Tanrı'nın varlığı siyasal alanda da kabul edilmesi gerekmekteydi. Çünkü insanı ve çevresinde varlık gösteren herşeyi yaratan Tanrı insanın nasıl yaşayacağı yönünde de hükümlerini vermiş durumdadır. İlgili hükümler insanlara peygamberler ve kutsal kitaplar aracılığı ile iletilmiş durumdadır (Uygun, 2017: 155).

Aziz Pavlus'un devlet yöneticilerine mutlak bir biçimde itaat edilmesi öğüdünün (Şenel, 1995: 220), Hz.İsa'nın öğüdü ile aynı odak naktasına sahip olduğu düşünülmesine rağmen, ikisinin arasında dini kavrayış ve olayları ilahi bir açıdan yorumlayış bağlamında bir fark vardır.

Bu konu hakkında ilk başta söylenmesi gereken Hz.İsa'nın olaylara

duygusal yönden baktığı, Aziz Pavlus'un ise olaylara karşı siyaset üreterek akılla yaklaştığıdır. Hz.İsa'nın ezilen toplumun acılarına ortak olmak istemesi yalnızca ilahi bir paylaşımı gerektirirken, bu çarpık düzenin değişmesi ve yerine ne konulması gerektiği konusunda bir hüküm belirtmemiştir. Oysaki Aziz Pavlus ise Hristiyanlığın siyasal kuramını ortaya koyarak, devlet düzeni içerisinde siyasal din yönetiminin olması gerektiğini vurgulamıştır (Şenel, 1995: 233). Konunun bu çerçevede genişletilmesi gerekirse Aziz Pavlus'un siyasal iktidara yönelik öğütleri ile devam etmek önem taşımaktadır.

Aziz Pavlus, Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlara eziyet etmemesi ve haklarında koğuşturma yapmaması için devlet yöneticileri ile aralarını iyi tutmalarını öğütlemiştir. Bu çerçevede devlet tarafından kendilerine bir haksızlık yapılsa dahi, Hristiyanlardan, devlet yöneticilerini kışkırtacak herhangi bir eylem içerisine girmemelerini istemiştir. Aksi takdirde yapılacak eziyetlerin sayısında artış gözlemleneceği tehlikesi bulunmaktaydı. Bu tedbirci yaklaşım sayesinde devlet yöneticilerine boyun eğme anlayışı Aziz Pavlus ile birlikte Hristiyanlığın özüne işlemiştir (Şenel, 1995: 220). Bu anlayış çerçevesinde Aziz Pavlus, "Herkes başındaki yöneticilere tâbi olsun. Çünkü Tanrı'nın izin vermediği hiçbir yönetim yoktur. Ülkeyi yönetenler Tanrı'nın izniyle yönetiyor. Bu sebeple yöneticilere karşı gelen, Tanrı'nın kurduğu düzene karşı gelmiş olur. Böyleleri karşı gelmelerinin cezasını çeker" ve "…yöneticilerinize tâbi olmalısınız. …" (Havari Pavlus'un Romalılar'a Yazdığı Mektup, 13: 1-2-5) diyerek hem iktidarın Tanrı kökenli olduğunu vurgulamakta hem de siyasal iktidara karşı gelenlerin doğrudan Tanrı'ya karşı geleceğini duyurmaktadır (Yalçınkaya, 2013: 49-50).

6. SONUÇ

Hz.İsa'nın "Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin!" sözünün içeriğinde devlet yönetiminin meşruluğuna vurgu yapan bir inanç gizlidir. Hz.İsa kendisinin Tanrı tarafından insanları kurtuluşa erdirecek bir kurtarıcı olarak gönderildiğini ifade ederken, mevcut durumda dünya düzleminde işleyen bir sistemin önüne geçmemekte, din işleri ile dünya işlerini birbirinden ayırarak ahiret yurdunun sonsuzluğuna vurgu yapmaktadır. Hz.İsa için bu dünya hem geçici hem de değersiz bir sistemdir. Ancak mevcut durumda bu dünya içerisinde yaşanıldığına göre dünyevi kurallara itaat edilmesi gerektiğini de vurgulamıştır. Dolayısıyla yaşa ama bağlanma felsefesi Hz.İsa'nın öğretilerinin ama temasını oluşturmaktadır. Aksi takdirde Hz.İsa'nın öğretilerinin yanlış yorumlanması durumunda dünya düzeninin bozulması gerektiği gibi yanlış bir sonuç ortaya

çıkabilmektedir. Hz.İsa düzen bozuculuk ve isyan gibi toplumsal bir hareketliliği önermemiş, herkesin kendi hakkını alması gerektiğinin altını çizmiştir.

Hz.İsa'nın bu düşüncelerinin temelinde devlet tarafından inananlara karşı yapılan baskıların da payının olduğu göz önüne alınabilmekle birlikte, bir kurtarıcı kimliği ile dünyaya gelen Hz.İsa'nın yalnızca dünyevi eziyetlerden kaçmak için böyle bir yol önermesi de düşünülememektedir. Hz.İsa devletin dünya düzenini sağlaması gerekliliğine inanmış, çevresindeki insanlara merhametli bir biçimde davranarak Tanrı'nın bağışlayıcılığını ve sevgisini tüm insanlara dağıtmaya çalışmıştır. Bu noktadaki temel amaç sonsuz bir dünyanın kapılarını aralayarak insanları kurtuluşa erdirmektir.

Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin sözünün içinde Tanrı'nın devlet üstü bir varlık olduğu ve bu sebepten dolayı insanlar tarafından kurulan devlet kurumunun içinde Tanrı'nın varlığının eriyebileceği anlamı gizlidir. Dolayısıyla nihai aşamada devlet de Tanrı'ya aittir. Çünkü Tanrı tek yaratıcı ve kurtarıcıdır. Tanrı'ya ait olan bir kurumun varlık sahasını terk etmemesi için de insanlar tarafından vergi gibi bir takım araçlarla desteklenmesi gerekmektedir. Bu sözün anlamı budur.

7. KAYNAKLAR

Ağaoğulları, M. A. & Köker, L. (2011). *İmparatorluktan tanrı devletine*, 7. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Akalın, C. (2015). *Taş devri'nden kapitalizme uygarlıklar*, İstanbul: Tarihçi Kitapevi.

Arıboğan, D. Ü. (2007). *Uluslararası ilişkiler düşüncesi tarihsel gelişim*, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.

Bahr, A. M. B. (2004). *Christianity,* New York: Infobase Publishing (Chelsea House).

Burkett, D. (2002). *An introduction to the New Testament and the origins of Christianity*, UK: Cambridge University Press.

Cushing, K. G. (2005). *Reform and the Papacy in the eleventh century: Spirituality and social change*, UK: Manchester University Press.

Çetin, H. (2012). *Hz. İsa'nın dağdaki vaazının hristiyanlık açısından incelenmesi*. Yayımlanmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Diakonoff, İ. M. (2004). *Tarihin yörüngeleri*, Çev. Mete Tunçay, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Ekane, W. (2011). *Seven pillars of Christianity: An introduction to the essential Christian doctrines*, USA: Trafford Publishing.

Frankiel, S. S. (2011). *Christianity: A way to salvation*, USA: HarperCollins Publisher (Waveland Press).

Goodman, M. (2000). The emergence of Christianity, Adrian Hastings (Ed.) *A World History of Christianity* içinde (pp. 7-24). USA: William B. Eerdmans Publishing Company.

Güngör, A. İ. (2009). Papa'nın yanılmazlığı konusundaki tartışmalar ve Katoliklerin yaklaşımları. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 12 (34), 7-26.

Harman, Ö. F. (2000). ÎSÂ, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/isa#1> (Erişim Tarihi: 13.05.2019).

İncil, (Luka, 1: 32); (Luka, 1: 33); (Luka, 1: 29); (Luka, 1: 30); (Luka, 1: 31); (Luka, 4: 18); (Luka, 4: 19); (Matta, 2: 1); (Matta, 2: 2); (Matta, 3: 17); (Matta, 5: 38); (Matta, 5: 39); (Matta, 5: 40); (Matta, 5: 41); (Matta, 5: 42); (Matta, 6: 19); (Matta, 6: 20); (Matta, 6: 21); (Matta, 16: 18); (Matta, 16: 19); (Matta, 22: 21); (Matta, 28: 18); (Matta, 28: 19); (Matta, 28: 20); (Yuhanna, 5: 22); (Yuhanna, 10: 36); (Yuhanna, 17: 21); (Yuhanna, 17: 23); (Yuhanna, 5: 21); (Yuhanna, 18: 33); (Yuhanna, 18: 36); (Yuhanna, 18: 37).

İncil, (Havari Pavlus'un Romalılar'a Yazdığı Mektup 13: 1-2-5).

Kapani, M. (1993). *Kamu hürriyetleri*, Yedinci Baskı, Ankara: Yetkin Yayınevi.

Kar, S. (2014). Bütün dinler aynı hakikate mi götürür? Tanrı anlayışları bağlamında bir değerlendirme. *Atatük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 41, 419-436.

Lopez, K. M., Penny, D. N., Jonas, W. G. & English, A. C. (2010). *Christianity: A Biblical, Historical, and Theological Guide for Students*, Macon, Georgia, USA: Mercer University Press.

McGrath, A. E. (2015). *Christianity: An ıntroduction*, Third Edition, UK: WILEY Blackwell Publishing.

McNeill, W. H. (2013). *Dünya tarihi*, Çev. Alâeddin Şenel, 15. Baskı, Ankara.

Sander, O. (2011). *Siyasi tarih ilkçağlardan 1918'e*, 22. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Stefon, M. (2012). *Christianity: History, belief, and practice*, (Ed.) Matt Stefon, Britannica New York: Educational Publishing.

Tümer, G. (1994). Din, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https:// islam ansiklopedisi. org.tr/din#1-genel-olarak-din> (Erişim Tarihi: 13.05.2019).

Uygun, O. (2017). *Devlet teorisi*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Yalçınkaya, A. (2013). *İktidarın evrenselliğinden parçalanmış iktidara: Roma ve orta çağ*. M. A. Ağaoğulları (Ed.) *Siyasi Düşünceler Tarihi* içinde (ss. 36-67), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2870, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1827.